

TELEPÜLÉS, GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM A KÉSŐ BRONZKORI KELET-MAGYARORSZÁGON: EGY ÚJ PROJEKT KEZDETE

SZEVERÉNYI VAJK¹ – PRISKIN ANNA² – CZUKOR PÉTER³ – SZALONTAI CSABA⁴

Magyar Régészet 10. évf. (2021), 4. szám, pp. 57–64.

Projektünk elsődleges célja, hogy megvizsgálja, milyen társadalmi-gazdasági berendezkedés rejtőzhet a megfigyelt – látszólag hierarchikus – késő bronzkori településhálózat mögött az Alföld déli területén. Tervünk a késő bronzkori települések szisztematikus kutatására kidolgozott módszertan alapján Csanádpalota–Földvár és Medgyesegyháza–Lagzi-dűlő erődített települések egyes részeinek feltárása, valamint az előkerült leletanyag régészeti és természettudományos módszerekkel történő vizsgálata és összehasonlítása Makó–Rákos, Császárvár és Csanádalberti–Fekete-halom késő bronzkori lelőhelyek intenzív kutatásaiból nyert leletanyagával. A kapott adatok komparatív elemzésével átfogó képet alkotunk az időszak és a vizsgált települések gazdasági és társadalmi jellegzetességeiről és egymáshoz való viszonyokról. A projekt további célja az elmúlt években Hajdú-Bihar megye déli részén felfedezett, hasonló korú erődített települések (Kokad, Pocsaj) roncsolásmentes kutatásának megkezdése, és a mikrorégió előkészítése további komparatív elemzésekhez. Multidiszciplináris, természettudományos elemzések segítségével próbáljuk megérteni a korszak életének egyes gazdasági aspektusait: a munkaerő feletti kontrollt, a kézművesspecializációt és az élelemtermelés szervezettségét.

Kulcsszavak: késő bronzkor, településszerkezet, erődített települések, gazdaság

BEVEZETÉS

A Kárpát-medence bronzkora számos komoly társadalmi-politikai változásnak volt tanúja majdnem 2000 éves története során, kb. Kr. e. 2600 és 800 között. Az egyik ilyen fontos átalakulást a magyarországi késő bronzkor középső fázisának kezdetén figyelhetjük meg. A változások egyik fő bizonyítéka egy sor erődített település megjelenése Kr. e. 1400 és 1300 között az Alföld déli részén, egy jól körülhatárolható területen: Magyarországon a Marostól északra, a Békés-csanádi löszhátságon (LICHTENSTEIN & RÓZSA 2008; MILO et al. 2009; RÓZSA 2010; PRISKIN et al. 2013; CZUKOR et al. 2017; SZEVERÉNYI et al. 2017; SZEVERÉNYI et al. in press), Romániában a Bánság síksági részén, a Maros, a Tisza és a Temes folyók által határolt területen (GOGÁLTAN & SAVA 2010, 52–71), és Szerbiában a Vajdaság kelet részén, főként a Tisza mentén (MOLLOY et al. 2017; 2020) (1–2. kép).

A legtöbb települést légifotók és műholdas felvételek alapján sikerült azonosítani, szisztematikus terepbejárást és ásatást egyelőre csak kevés lelőhelyen végeztek. Az eddig talált leletek alapján az erődítéseket (magyarországi terminológia szerint) a késő bronzkor középső fázisába, az ún. Pre-Gáva/Cruceni-Belegiš II horizontba lehet datálni (kb. Kr. e. 1350–1100).

Az erődített települések mérete igen változó: a legtöbbjük néhány hektár nagyságú, azonban legalább öt lelőhely (Cornești/Zsadány–Iarcuri, Csanádpalota–Földvár, Sântana/Újszentanna–Cetatea Veche, Idjoș/Tiszahegyes-Gradište és Orosháza–Nagytatársánc) mérete meghaladja a 100 hektárt. A zsadányi település mind közül kiemelkedik a több mint 1700 hektáros kiterjedésével. A méretük mellett a települések különböznek egymástól a sáncok és árkok struktúrájában is (egyszeres ill. többszörös árokrendszerek).

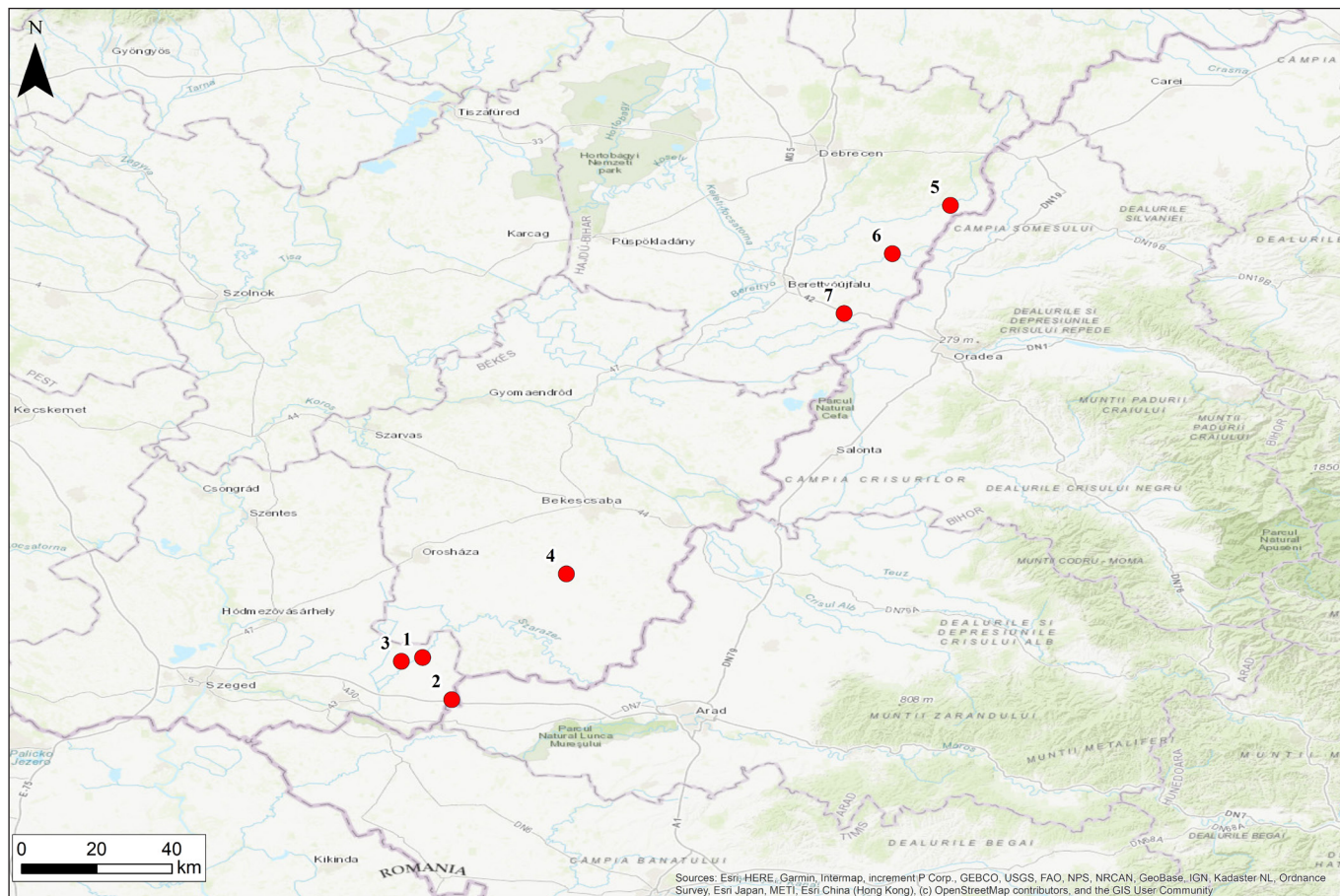
A különböző méretű és struktúrájú települések egy hierarchikus településhálózatot alkotnak: az összetett védműrendszerrel rendelkező „mega-erődök” lehettek a korszak elsődleges központjai, talán az adott

¹ Déri Múzeum, Régészeti Tár, Debrecen. E-mail: szeverenyi.vajk@derimuzeum.hu

² Déri Múzeum, Régészeti Tár, Debrecen. E-mail: priskin.anna@derimuzeum.hu

³ Móra Ferenc Múzeum, Szeged. E-mail: peterczukor@gmail.com

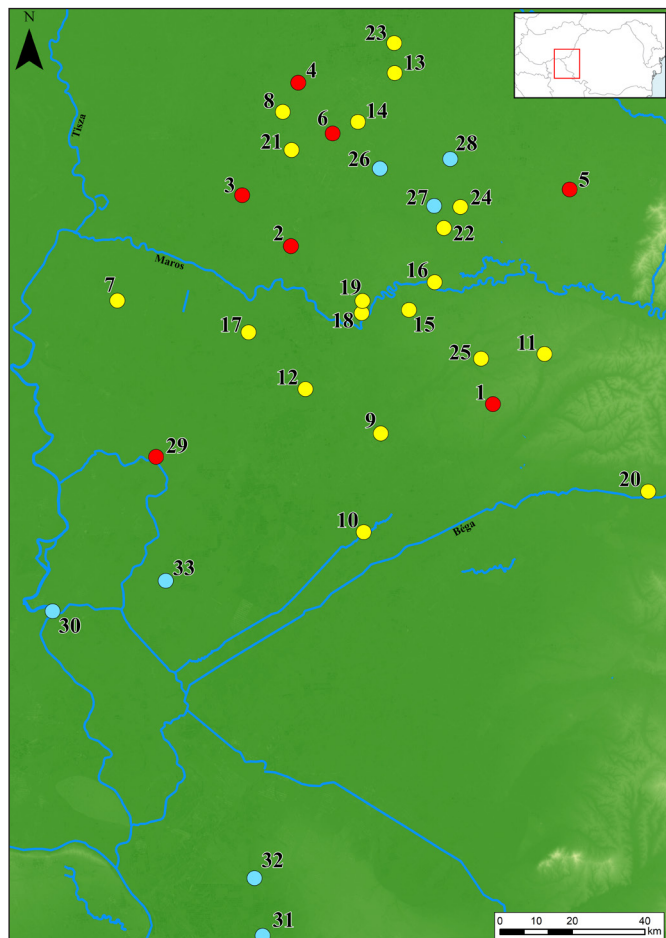
⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. E-mail: szalontai.csaba@mnm.hu

1. kép. A projekt során vizsgált késő bronzkori települések: Csongrád-Csanád és Békés megye: 1. Csanádalberti–Fekete-halom, 2. Csanádpalota–Földvár, 3. Makó Rákos–Császárvár, 4. Medgyesegyháza–Lagzi-dűlő; Hajdú-Bihar megye: 5. Kokad–Akol-dűlő, 6. Pocsaj–Temető, 7. Biharkeresztes–Fekete-tanya

mikorégióban élő közösség elitjének lakhelyéül szolgálhattak. Őket kisebb és egyszerűbb másodlagos központok (kisebb méretű erődített telepek) veszik körül, mint pl. Makó–Rákos–Császárvár vagy Végegyháza–Zsibrik-domb. Ezek a helyi elit lakhelyei lehettek, melyeket kisebb, nem erődített falvak vagy tanya-szerű települések vették körül. Ilyeneket nagy számban sikerült azonosítani Magyarországon a régészeti topográfiai munkálatok során, főként Csongrád megyében, de néhányat Románia területén is.

Bizonyos szempontból a településhálózat ilyen hierarchikus felépítése meggyőzőnek tűnik, azonban számos felmerülő probléma megkérdőjelezi a nagy erődített telepek elit lakhelyeként történő azonosítását. Ez a megközelítés azt feltételezi például, hogy a sáncok és árkok védelmi céllal épültek – ez azonban korántsem biztos. A „mega-erődök” esetében a külső „védművek” annyira hosszúak, hogy egy támadás esetén gyakorlatilag védhetetlenek lennének, még akkor is, ha az árkokat sáncok is kísérik. Ezt a funkciót csak a legbelső területeknél feltételezhetjük, amelyet Csanádpalota esetén egy sánc és egy kettős árokrendszer vesz körül. A körbevett terület másik feltételezett funkciója az állatok benntartását célozhatná. Ezt a célt azonban sokkal kisebb, sokkal kevesebb időt és energiát igénylő árkokkal is meg lehetett volna oldani. Egyes esetekben a terepbejárásokból származó leletanyag meglepően kis mennyisége, a házak hiánya a feltárt területeken, valamint a különleges gödrökben feltárt strukturált deponátumok jelenléte arra enged következtetni, hogy a lelőhelyek talán olyan ceremonális központok lehettek, amelyeket nem laktak folyamatosan, hanem csak az év egy-egy szakaszában kerestek fel. Ezek a „funkciók” egyébként nem zárják ki egymást szükségszerűen, azonban egyértelműen további kutatásokra van szükség minden egyes lelőhelyen, hogy karakterüket jobban meg tudjuk határozni. Azt azonban feltételezhetjük, hogy az árokrendszerek funkciója legalább annyira szimbolikus volt, mint amennyire praktikus, és kapcsolódhatott az ott lakók identitásához.

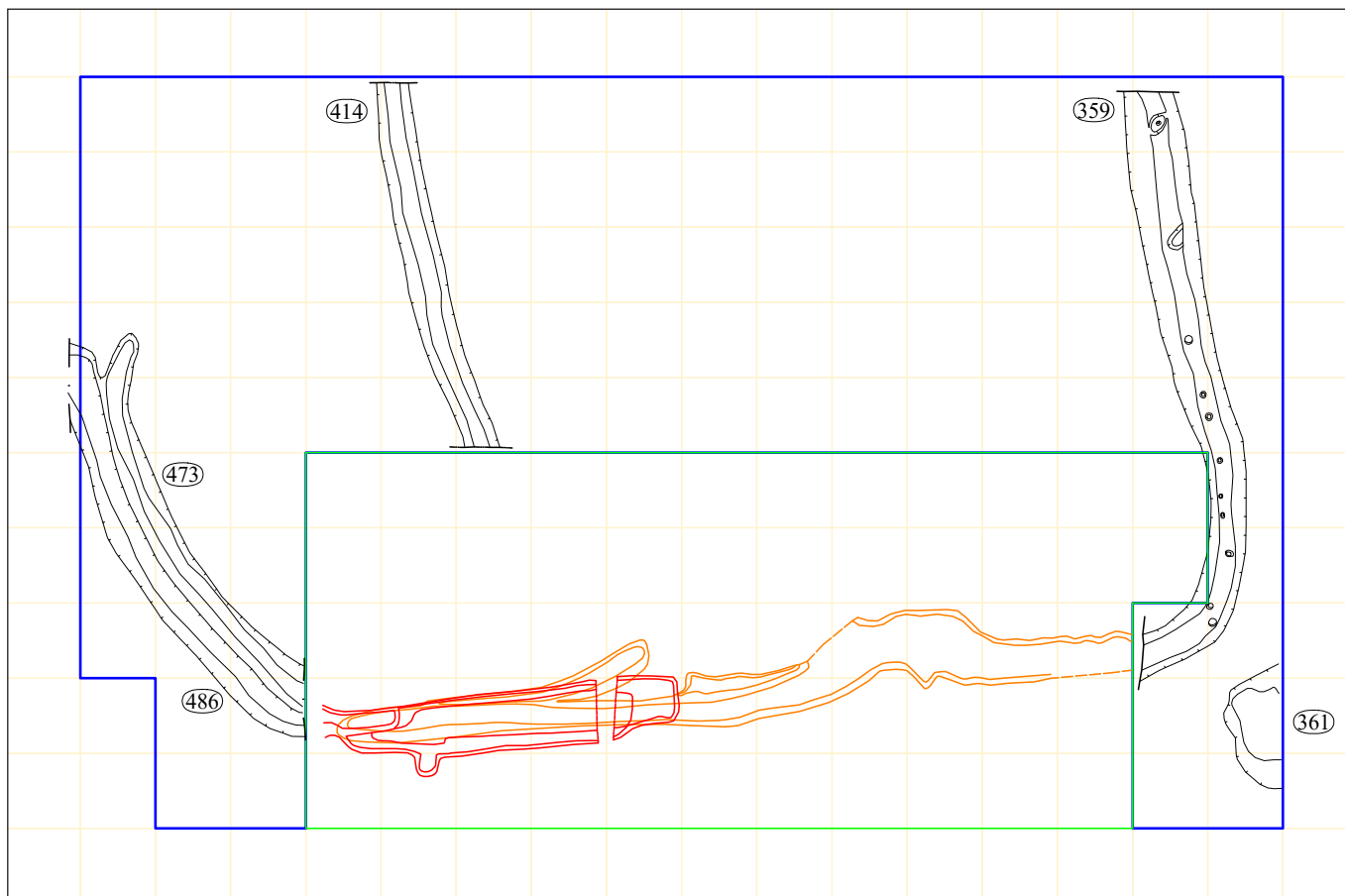
2. kép. Késő bronzkori erősített települések a Dél-Alföldön. Piros kör: ásatás: 1. Cornești–Iarcuri, 2. Csanádpalota–Földvár, 3. Makó–Rákos–Császárvár, 4. Orosháza–Nagytatársánc, 5. Sântana–Cetatea Veche, 6. Végegyháza–Zsibrik-domb. Sárga kör: terepbejárás: 7. Beba Veche, 8. Békéssámszon–Szőlősi–Határ-dűlő, 9. Biled–Câmpia Arsă, 10. Cenei, 11. Friteaz–Țârvenca, 12. Lovrin, 13. Medgyesegyháza–Lagzi-dűlő, 14. Mezőkovácsháza–Kis-Ádáz-dűlő, 15. Munar–Wolfsberg, 16. Pecica–Șanțu Mic, 17. Sânnicolaul Mare, 18. Semlac–Livada lui Onea, 19. Semlac–Pusta lui Cucu, 20. Topolovațu Mare, 21. Tótkomlós–Szőlősi-határ-dűlő, 22. Turnu–La Prioran, 23. Újkígyós–Örök-dűlő, 24. Variașu Mare, 25. Vinga. Kék kör: bizonytalan korú: 26. Battonya–Tompapuszta, 27. Battonya–Vörös-dűlő, 28. Kisdombegyháza–Szederjes-dűlő. Új vajdasági lelőhelyek: 29. Idjoș–Gradiște, 30. Bordjoș, 31. Crepaja, 32. Kovačica, 33. Bašaid (készítette: Czukor Péter)

térképező talajtani fúrással mértük fel az árkok szerkezetét és a megtelepedés jellegét, és magnetométeres felmérés segítségével határoztuk meg a feltárandó területeket. Eddig minden egyes lelőhelyen ugyanazt a roncsolásmentes „somagot” használtuk, hogy az adataink összehasonlíthatók legyenek. 2017–19-ben ásatásokat végeztünk Csanádalberti–Fekete-halom lelőhelyen, ahol egy késő bronzkori, alapárkos ház részletét sikerült feltárnunk (3. kép). „Kontrollcsoportként” bevontunk a kutatásba két Hajdú-Bihar megyei késő bronzkori erősített települést is, ahol szintén megkezdtük a roncsolásmentes kutatásokat (4–5. kép).

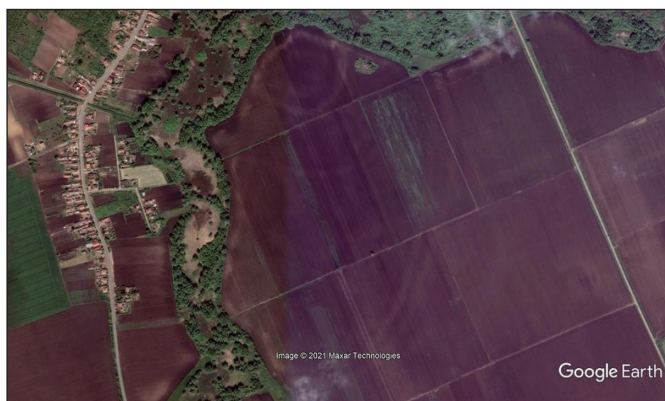
Amennyiben elfogadjuk, hogy ezek az erősített települések az egykori politikai egységek központjai, a társadalmi-politikai elit lakhelyei, és/vagy rituális-ceremoniális központok lehettek, akkor megjelenésük beleilleszkedik egy hosszútávú trendbe, amelyet a települési hálózatok – és valószínűleg az általuk tükrözött társadalmi-politikai berendezkedések – ciklikus változásai jellemeznek. A kora bronzkor végén és a középső bronzkor során a társadalmi-politikai elit lakhelye feltehetően a telteken és erősített telepeken volt. Ezeket a késő bronzkor kezdetére (kb. Kr. e. 1450) elhagyták vagy lerombolták, és helyükben alakult ki a halomsíros korszak szórt településrendszere. Kr. e. 1350 környékén egy új település nukleációs folyamat indult meg, amely során az itt tárgyalt erősített települések kialakultak.

A projektünk fő célja, hogy jobban megértsük ezen késő bronzkori dél-alföldi közösségek társadalmi-gazdasági berendezkedését az erősített és nem erősített települések régészeti anyagának összehasonlító, mikroregionális, többszintű és interdiszciplináris elemzésén keresztül. A megközelítésünk mikroregionális, hiszen a késő bronzkori települések egymáshoz való viszonyát vizsgáljuk a békés-csanádi hátságon; többszintű, mivel a késő bronzkori maradványokat az egyedi régészeti objektumok és háztartások szintjétől a teljes régió szintjéig vizsgáljuk tájrégészeti megközelítésben; és interdiszciplináris, mivel régészeti és többféle természettudományos módszert használunk, hogy minél több információt gyűjtsünk a bronzkori élettel kapcsolatban.

Korábbi munkáink során nagyfelületű megelőző feltárást és kisfelületű tervásatást végeztünk Csanádpalota monumentális erősített településén, valamint kisméretű tervásatásokat és egyéb terepi munkákat Makó–Rákos–Császárvár erősített és Csanádalberti–Fekete-halom nem erősített településeken. A lelőhelyeken az extenzív és a szisztematikus, intenzív, négyzethálós terepbejárások mellett

3. kép. Késő bronzkori alapárkos ház Csanádalberti–Fekete-tanyán

4. kép. Kokad–Akol-dűlő késő bronzkori erődített települése (Google Earth)

5. kép. Pocsaj–Temető késő bronzkori erődített települése (Google Earth)

CÉLOK ÉS MÓDSZEREK

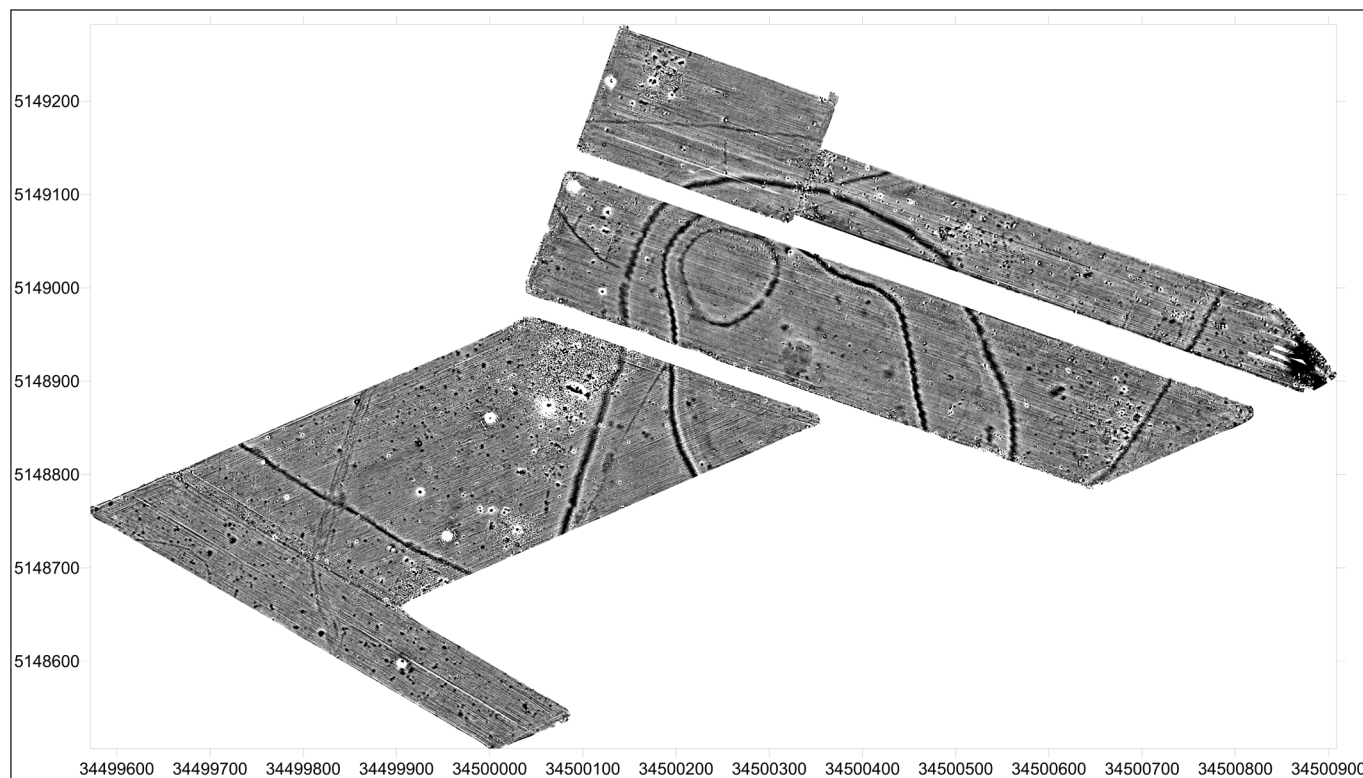
A fő kérdésünk az, hogy milyen gazdasági-társadalmi berendezkedést tükröznek az Alföld déli részén megfigyelt késő bronzkori településhálózati mintázatok? Vajon a lelőhelyek mérete alapján felállított rangsor funkcionálisan elkülönülő, eltérő szerepet betöltő településeket jelent a település hierarchia különböző szintjein? Vagy inkább egy egymást kiegészítő, heterarchikus elrendeződés azonosítható? A kutatásunk fő iránya ezen közösségek gazdasági életének a vizsgálata.

Az elsődleges adatgyűjtési módszerünk a kifelületű, célzott ásatás két lelőhelyen: Csanádpalota–Földváron és Medgyesegyháza–Lagzi-dűlőn. Célunk az, hogy mindkét lelőhely központi részén azonosítsunk és feltárjunk egy házat vagy egy háztartási egység objektumait. Medgyesegyházán az ásatást szisztematikus terepbejárás, magnetómeres felmérés és talajtani fúrás fogja megelőzni.

A három korábban vizsgált lelőhely (Csanádpalota–Földvár, Makó–Rákos–Császárvár és Csanádalberti–Fekete-halom) leletanyagai szolgálnak összehasonlítási alapul a további multidiszciplináris elemzésekhez. Ezek három fő témát érintenek: építési munkák (az erődítések és házak, háztartási egységek megépítése), kézműves specializáció és szerveződés (kerámia készítés, kőeszköz készítés és használat), valamint az élelemtermelés (zoológia, botanika, kerámiaedények funkcionális vizsgálata, makrolit kőeszközök elemzése, ételmaradványok vizsgálata).

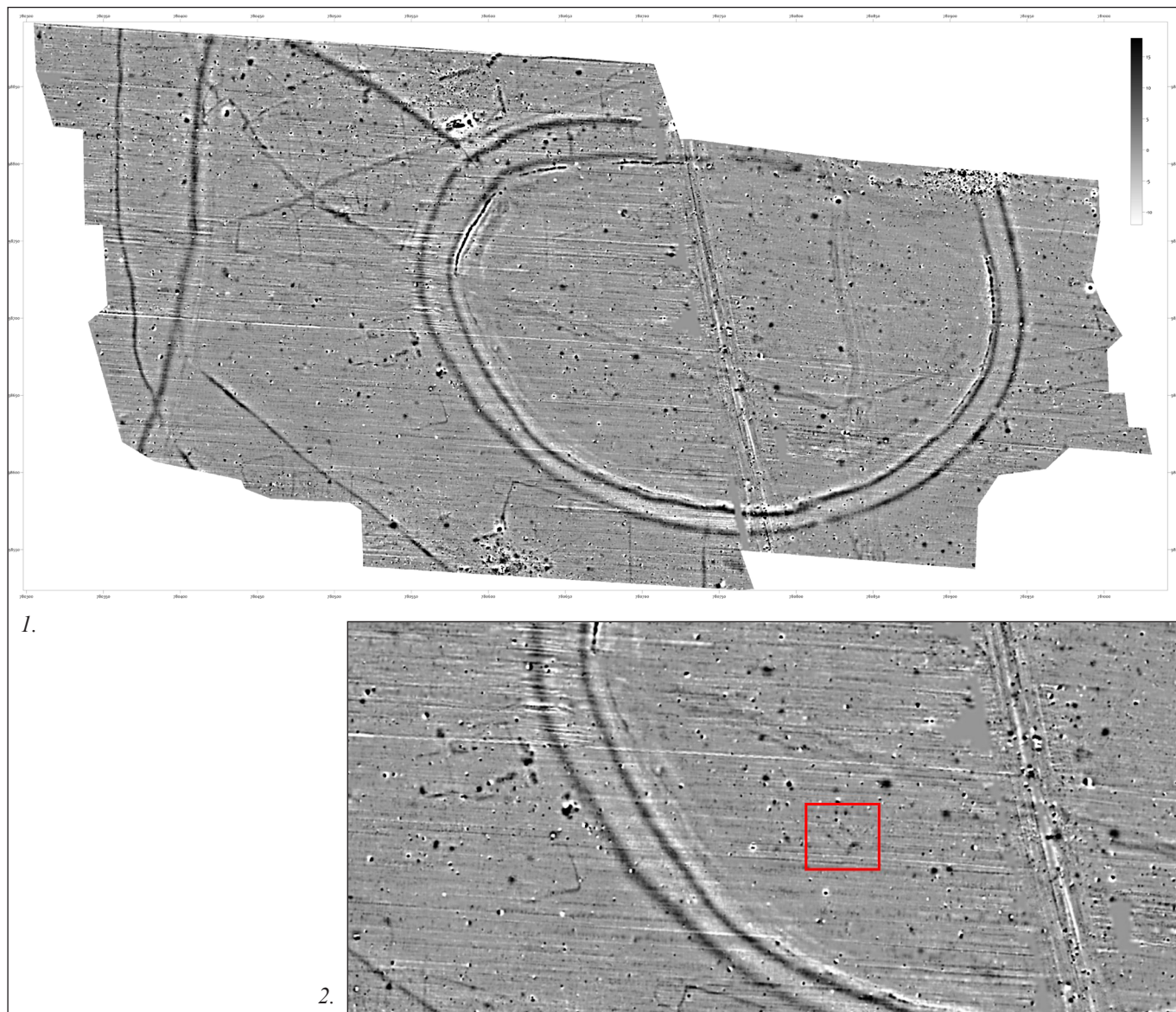
ELSŐ EREDMÉNYEK

Új projektünk 2020 szeptemberében indult el, és egy rövid jelentésben foglaljuk össze az új eredményeinket. Első lépésként a megyesegyházi roncsolásmentes vizsgálatokat folytattuk terepbejárással és magnetométeres felméréssel. A felszínen talált nagymennyiségű késő bronzkori kerámia intenzív megtelepedésre utal az egész lelőhelyen. A magnetométeres mérés képe világosan mutatja az árokrendszer felépítését, a nagyobb objektumok helyét, és a keleti részen néhány nagyobb épületet is jelez (6. kép). A következő két évben ezek lesznek ásatásaink fő célpontjai.

6. kép. Medgyesegyháza–Lagzi-dűlő magnetométeres felmérése

Csanádpalota–Földváron, ahol a terepbejárás és magnetométeres felmérés már megtörtént a korábbi években, a projektet egy kifestésű, célzott tervátsatással kezdtük egy olyan területen, ahol a magnetométeres kép téglalap alakba rendeződött anomáliákat mutatott (7. kép). Egy 10×10 m-es szelvényt nyitottunk a késő bronzkori háznak gondolt anomáliacsoport területén, azonban az ásatás nem erősítette meg a magnetométeres kép korábbi értelmezését. Bár épületmaradványt vagy egyértelmű régészeti objektumot nem találtunk, feltártunk egy követhető réteget, amelyet nagy mennyiségű késő bronzkori kerámiaedény, illetve helyben összeroppanó vagy összetört edények *in situ* maradványai borítottak (8. kép). Bár egyelőre még nem egyértelmű ennek a leletanyagának az értelmezése, az azonban biztos, hogy a felszíni leletek ritkasága ellenére nagyobb mennyiségű leletanyagra számíthatunk a lelőhely belső részén is. Bár a leletek egyelőre még nem segítenek a megtelepedés jellegének, illetve az itteni tevékenységek azonosításában (pl. lakoma maradványai?), de ígéretesnek tűnnek, és egyértelműen további kutatást kívánnak a lelőhelyen.

7. kép. 1. Csanádpalota–Földvár központi részének magnetométeres felmérése, 2. téglalap alakú anomália

A projektünk további ásításokkal folytatódik Csanádpalota és Medgyesegyháza lelőhelyeken a következő években, melynek eredményei remélhetőleg komoly tudományos jelentőséggel bírnak majd. Regionális szinten hozzájárulnak majd a Nagyalföld déli részén a késő bronzkori „erődített táj” és „mega-erődök” (HARDING 2017, 12–13) kialakulásának megértéséhez, de reményeink szerint fontos új adatokkal szolgálnak majd a bronzkori társadalmak jellegéről és a feltételezett „elit” és „főnökök” a kor gazdasági és társadalmi életében játszott szerepéről folyó nemzetközi vitához is. Általában véve azt reméljük, hogy a projektünk hozzájárul ahhoz, hogy az antropológiai elméleteket jobban tudjuk integrálni a többszintű régészeti kutatásokba, és növeljük a magyarországi kutatások használhatóságát a hosszú távú társadalmi változások antropológiai megközelítésű vizsgálataiban.

8. kép. Összeroppant edényekkel és edénytöredékekkel borított réteg Csanádpalota–Földváron

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Korábbi munkáinkat az Nemzeti Kulturális Alap (3234/230, 207134/306 és 207134/00383 sz. projektek) és a Wenner Gren Foundation (Dissertation Fieldwork Grant Nr. 9472) támogatta. A jelenlegi kutatásainkat a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal OTKA-FK 135805 sz. projektje keretében végezzük. Köszönet illeti V. Szabó Gábort a kutatás legelején nyújtott fontos tanácsokért, és mindazokat, akik részt vettek a legutóbbi ásatásainkon: Bartha Dániel, Labundy Bertalan, Szikszér Bálint, Major Réka, Nyári Kristóf, Ádám Dániel János, Pillér Péter, Tóth Noémi, Nagy Gerda, Horváth Patrícia, Pikó Bettina, Barna Borbála, Bencsik Bence, Dorozsmai Balázs, Torma Ákos, Cziráki Péter, Dudás-Szabó Kata és Arany Virág régészhallgatók, és Wieszner Balázs és Nyíró Artúr régésztechnikusok.

AJÁNLOTT IRODALOM

Hansen, S. & Krause, R. (eds) (2018). *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten – Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Bonn: Habelt-Verlag.

Hansen, S. & Krause, R. (eds) (2019a). *Bronze Age Fortresses in Europe*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 335. Bonn: Habelt-Verlag.

Hansen, S. & Krause, R. (eds) (2019b). *Materialisierung von Konflikten – Materialisation of Conflicts*. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 346. Bonn: Habelt-Verlag.

Heeb, B. S., Szentmiklosi, A., Krause, R. & Wemhoff, M. (eds) (2017). *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015*. Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 21. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Czúkor, P., Priskin, A., Szalontai, Cs. & Szeverényi, V. (2017). Késő bronzkori földvárak a Dél-Alföldön (Late Bronze Age fortified settlements in the southern Great Pannonian Plain). In G. V. Szabó, M. Bálint & G. Váczi (szerk.), *A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolatrendszer (The second situla of Hajdúböszörmény and its relations)* (pp. 211–230). Studia Oppidorum Haidonica XIII. Budapest & Hajdúböszörmény: Eötvös Loránd Tudományegyetem, Régészettudományi Intézet & Hajdúsági Múzeum.

Gogâltan, F. & Sava, V. (2010). *Sântana Cetatea Veche: a Bronze Age earthwork on the lower Mureș*. Arad: Complexul Muzeal Arad.

Harding, A. (2017). Cornești-Iarcuri and the rise of mega-forts in Bronze Age Europe. In B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause & M. Wemhoff (eds), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015* (pp. 9–14). Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 21. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.

Heeb, B., Lehmphul, R., Szentmiklosi, A., Bălărie, A. & Krause, R. (2018). Cornești-Iarcuri im rumänischen Banat und sein bronzezeitlicher Kontext. In S. Hansen & R. Krause (eds), *Bronzezeitliche Burgen zwischen Taunus und Karpaten – Bronze Age Hillforts between Taunus and Carpathian Mountains* (pp. 395–404). Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 319. Bonn: Habelt.

Szeverényi Vajk et al. • Település, gazdaság és társadalom a késő bronzkori Kelet-Magyarországon: egy új projekt kezdete

Lichtenstein, L. & Rózsa, Z. (2008). Bronzkori csalafintaságok a középkori Kaszaper területén. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* 2007, 43–56.

Milo, P., Lichtenstein, L., Rózsa, Z., Tencer, T., Fekete, Z., & Vlach, M. (2009). Geophysical Survey at archaeological site Kaszaper, Békés County, Hungary. *ArcheoSciences* 33, 115–116.

Molloy, B., Jovanović, D., Mirković-Marić, N., Marić, M., Mertl, P. & Milašinović, L. (2017). The Late Bronze Age fortification of Gradište Idjoš in its regional context. In B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause & M. Wemhoff (eds), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015* (pp. 161–172). Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 21. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.

Molloy, B., Jovanović, D., Bruyère, C., Marić, M., Bulatović, J., Mertl, P., Horn, C., Milašinović, L. & Mirković-Marić, N. (2020). A New Bronze Age Mega-fort in Southeastern Europe: Recent Archaeological Investigations at Gradište Idjoš and their Regional Significance. *Journal of Field Archaeology* 45, 293–314. <https://doi.org/10.1080/00934690.2020.1734899>

Priskin, A., Czukor, P., Szalontai, Cs. & Szeverényi, V. (2013). Késő bronzkori településszerkezeti kutatások a Dél-Alföldön: „Zárt terek – nyitott határok” projekt. *Magyar Régészet* 2/3 [2013 ősz], 1–6.

Rózsa, Z. (2010). Körzővel írt történelem, azaz nincs új a Nap alatt. In Rózsa Z. (szerk.), *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* (pp. 5–13). Orosháza: Szántó Kovács János Területi Múzeum.

Szeverényi, V., Czukor, P., Priskin, A. & Szalontai, Cs. (2017). Recent work at Late Bronze Age fortified settlements in southeast Hungary. In: B. S. Heeb, A. Szentmiklosi, R. Krause & M. Wemhoff (eds), *Fortifications: The Rise And Fall Of Defended Sites In Late Bronze And Early Iron Age Of South-East Europe. International Conference in Timișoara, Romania from November 11th to 13th, 2015* (pp. 145–158). Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 21. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin.